

به نام آفریدگار
هستی

درس ۱

منابع پژوهش در تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی

کانال ارتباطی

@bahramsh49

کانال ایران و جهان در رهگذر تاریخ

@tiranvjahan

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

گونه های منابع تاریخی از قرون اولیه اسلامی ایران تا پایان عصر صفوی

۱- منابع غیر نوشتاری

۲- مراجع و منابع نوشتاری

هدف

**بررسی شناسایی و
ویژگی‌های منابع تاریخ اسلام
و ایرانِ دورانِ اسلامی**

گونه های منابع تاریخی از قرون اولیه اسلامی ایران تا پایان عصر صفوی

گونه های منابع تاریخی از قرون اولیه اسلامی ایران تا پایان عصر صفوی

۱ - منابع غیر نوشتاری

الف: مَحَوِّطَه‌ها و بناهای تاریخی:

ب: دست ساخته‌های انسانی:

پ: آثار شفاهی:

۲ - مراجع و منابع نوشتاری

الف) کتاب‌های تاریخی:

۱ - تاریخ‌های عمومی:

۲ - تاریخ‌های محلی:

۳ - تاریخ‌های سلسله‌ای:

۴ - تک نگاری:

۵- تاریخ‌های منظوم:

ب: سفرنامه‌ها:

پ) نوشته‌های جغرافیایی:

ت: ادبیات و متون ادبی:

ث- سیاست نامه‌ها و اندرزنامه‌ها

ج- سایر نوشته‌ها

۱ - منابع غیر نوشتاری

الف: مَحَوِّطَه‌ها و بناهای تاریخی: آثار برجای مانده از انسان‌ها و جوامع گذشته از جمله مهم‌ترین شواهدی است که به مورخان این امکان را می‌دهد تا از چگونگی اوضاع فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی گذشتگان آگاهی یابند.

مانند: مکان‌های تاریخی مثل غار حَرا، کوه اَحُد و یادشست چالدران و بناهای تاریخی نظیر میدان نقش جهان، مسجد گوهرشاد و به طور کلی آثار ساختمانی و معماری نظیر، کاخ‌ها، کاروانسراها، قلعه‌ها و برج‌ها، زیارتگاه‌ها، مقبره‌ها، پل‌ها و جاده‌ها، آب انبارها، مساجد و کلیساها، معابد و خانقاه‌ها، بنادر و اسکله‌ها، روستاها و شهرهای قدیمی

این آثار مورخان را برای فهم عمیق‌تر و بازسازی دقیق‌تر گذشته‌ها آماده‌تر می‌کنند.

کاروانسرای مادرشاه، (هتل
عباسی کنونی) — اصفهان

شیرقلعه شهمیرزاد

ب: دست ساخته‌های انسانی: این دسته از آثار نیز برای مورخان به نوبه خود از منابع بسیار موثق محسوب می‌شوند.

نظیر: انواع پوشاک، انواع جوهرات، ابزارهای کشاورزی، ظروف، وسایل حمل و نقل، اشیای هنری مثل مجسمه‌ها، تابلوهای نقاشی، سازهای موسیقی، جنگ‌افزارها، وسایل خانگی و در مجموع تمام دست ساخته‌های انسانی بازمانده از گذشته

پ: آثار شفاهی: مطالعه روشمند افسانه‌ها و اساطیر قومی دوره‌های مختلف تاریخی، خاطرات شفاهی، گونه‌های مختلف ادبیات عامیانه، اعم از داستان‌های تاریخی، قهرمانی، اخلاقی، رمزی، تمثیلی، تخیلی و طنزآلود، گونه‌های مختلف متل‌ها، لطیفه‌ها، انواع شعر، نظیر دوبیتی، تصنیف، ترانه و لالایی، کمک زیادی به شناخت فرهنگ، آداب و رسوم و سنت‌های اجتماعی و طبقات مختلف مردم در ادوار مختلف می‌کند.

۲ - مراجع و منابع نوشتاری

مراجع و منابع مکتوب از تنوع و تعدد فراوانی برخوردارند. در ذیل به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم.

الف) کتاب‌های تاریخی:

۱ - تاریخ‌های عمومی:

۲ - تاریخ‌های محلی:

۳ - تاریخ‌های سلسله‌ای:

۴ - تک نگاری:

۵ - تاریخ‌های منظوم:

ب: سفرنامه‌ها:

پ) نوشته‌های جغرافیایی:

ت: ادبیات و متون ادبی:

ث - سیاست‌نامه‌ها و اندرزنامه‌ها

ج - سایر نوشته‌ها

الف) کتاب‌های تاریخی: از جمله مهم‌ترین منابع مطالعه و پژوهش در گذشته، کتاب‌های تاریخی‌ای هستند که توسط مورخان دوره‌های مختلف نوشته شده است. کتاب‌های تاریخی تألیف شده در مقطع تاریخ ایران بعد از اسلام از تنوع خاصی برخوردار اند. در اینجا برخی از گونه‌های کتاب‌های تاریخی آشنا می‌شوید.

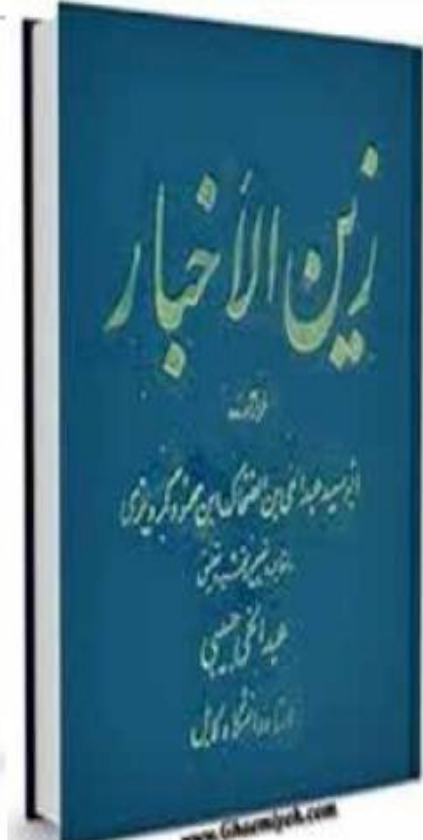
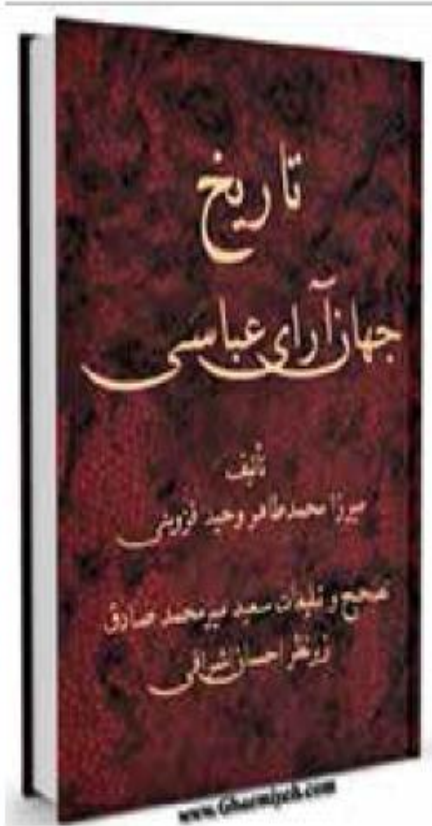
۱ - تاریخ‌های عمومی:

۲ - تاریخ‌های محلی:

۳ - تاریخ‌نگاری سلسله‌ای:

۴ - تک‌نگاری:

۵ - تاریخ‌های منظوم:

۱- تاریخ‌های عمومی: تاریخ‌نگاری عمومی یکی از شاخه‌های تاریخ‌نگاری در ایران است که از قرن چهارم هجری قمری آغاز و تا اواخر عصر قاجاریه تداوم یافت. **ویژگی‌های تاریخ‌های عمومی:** مولفان این دسته از آثار تاریخ جهان را از آفرینش عالم آغاز می‌کردند و با شرح و توضیح زندگی حضرت آدم و پیامبران، به روایت تاریخ اساطیری ایران می‌پرداختند و از کیومرث آغاز می‌کردند و به دوره ساسانیان ختم و سپس رویدادهای تاریخ اسلام و سلسله‌های ایرانی را تا زمان حیات خود ثبت و ضبط می‌کردند.

۱- از مهم‌ترین و مشهورترین تاریخ‌های عمومی می‌توان به **تاریخ طبری تألیف محمدبن جریر طبری** اشاره کرد.

۲- بدر عهد سامانیان زیر نظر ابوعلی بلعمی، یکی از وزرای فرهنگ دوست ایشان، «تاریخ بلعمی» (ترجمه و تألیف ۳۵۲ ق) بر پایه تاریخ طبری به زبان فارسی تدوین شد که بنا به نظر محققان از کهن‌ترین تاریخ‌های عمومی فارسی شمرده می‌شود.

۳- «جامع التواریخ» تألیف خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی که در حوالی سال ۷۱۰ ق در عهد ایلخانان نگارش آن به پایان رسید اشاره کرد.

۴- تاریخ «روضه‌الصفاء فی سیره الانبیاء والملوک والخلفاء» تألیف محمدبن خاوند شاه معروف به میرخواند (۸۷۳ ۹۰۳ یا ۹۰۴ ق). نیز از مهم‌ترین و مشهورترین تاریخ‌های عمومی به زبان فارسی است. در دوره صفوی نیز سنت تاریخ‌نویسی عمومی ادامه یافت.

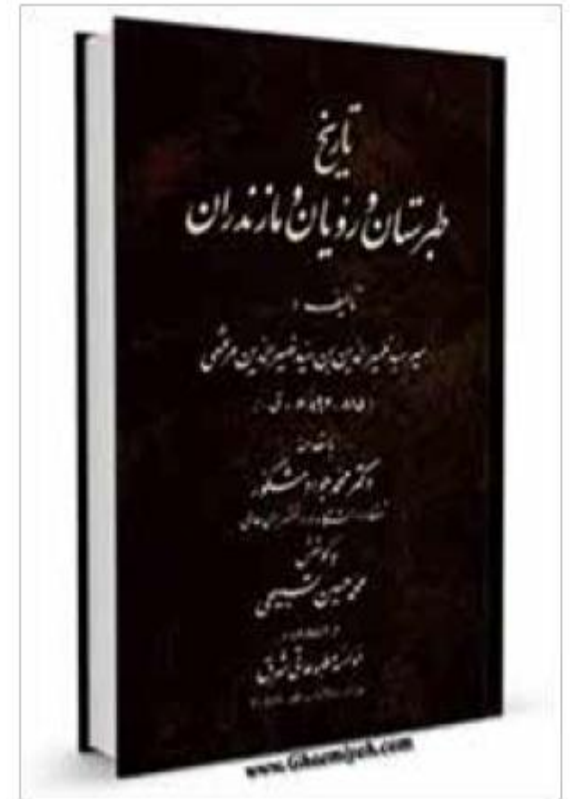
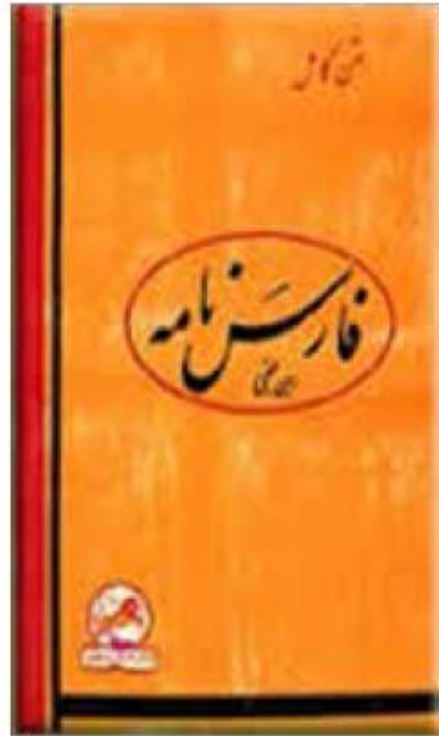
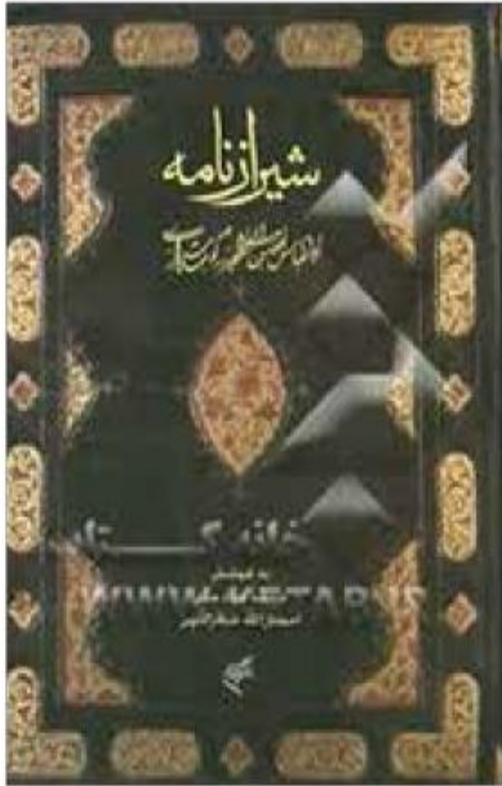

۲ - تاریخ های محلی: تاریخ های محلی یکی از مهم ترین گونه های تاریخ نگاری و یکی از گنجینه های مهم، اطلاعات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی و نیز جغرافیایی شهرها و مناطق ایران است.

هدف از نوشتن تاریخ های محلی: انگیزه اصلی نویسندگان این دسته از کتاب های تاریخی، ثبت و ضبط رویدادهای تاریخی، بیان ویژگی های جغرافیایی و اقتصادی و نگارش زندگی نامه مفاخر و مشاهیر محلی بوده است.

معروف ترین آثار تاریخی محلی: «تاریخ سیستان» از مؤلفی ناشناخته، در موضوع تاریخ سیستان از ایام قدیم تا سال ۷۲۵ ق، «تاریخ رویان» تألیف اولیاءالله آملی به زبان فارسی درباره تاریخ رویان از قدیمی ترین ایام تا ۷۶۴ ق و کتاب «فارسنامه» ابن بلخی در تاریخ و جغرافیای فارس

۳ - تاریخ نگاری سلسله‌ای: یکی دیگر از گونه‌های تاریخ‌نگاری است. حکومت‌های بزرگ و کوچک به منظور ثبت و ضبط رویدادهای دوران خود معمولاً افراد ادیب و دانشمندی را تشویق به تدوین این رویدادها می‌کردند. بعدها با گسترش این نوع تاریخ‌نویسی در میان سلسله‌های محلی، این نوع تاریخ‌نویسی با تاریخ‌نویسی محلی پیوستگی یافت.

معروف‌ترین این آثار: کتاب «التاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه» ابواسحاق صابی (۳۱۳ ۳۸ ق) در تاریخ آل بویه
دو کتاب «تاریخ بیهقی» اثر ابولفضل بیهقی و «الیمینی» از عتبی، هر دو در تاریخ غزنویان
کتاب «عالم آرای عباسی» تألیف اسکندر بیک ترکمان در تاریخ صفویان

تاریخ عالم آراکی
عباسی

بهرام شفیعی دبیر تاریخ استان بوشهر

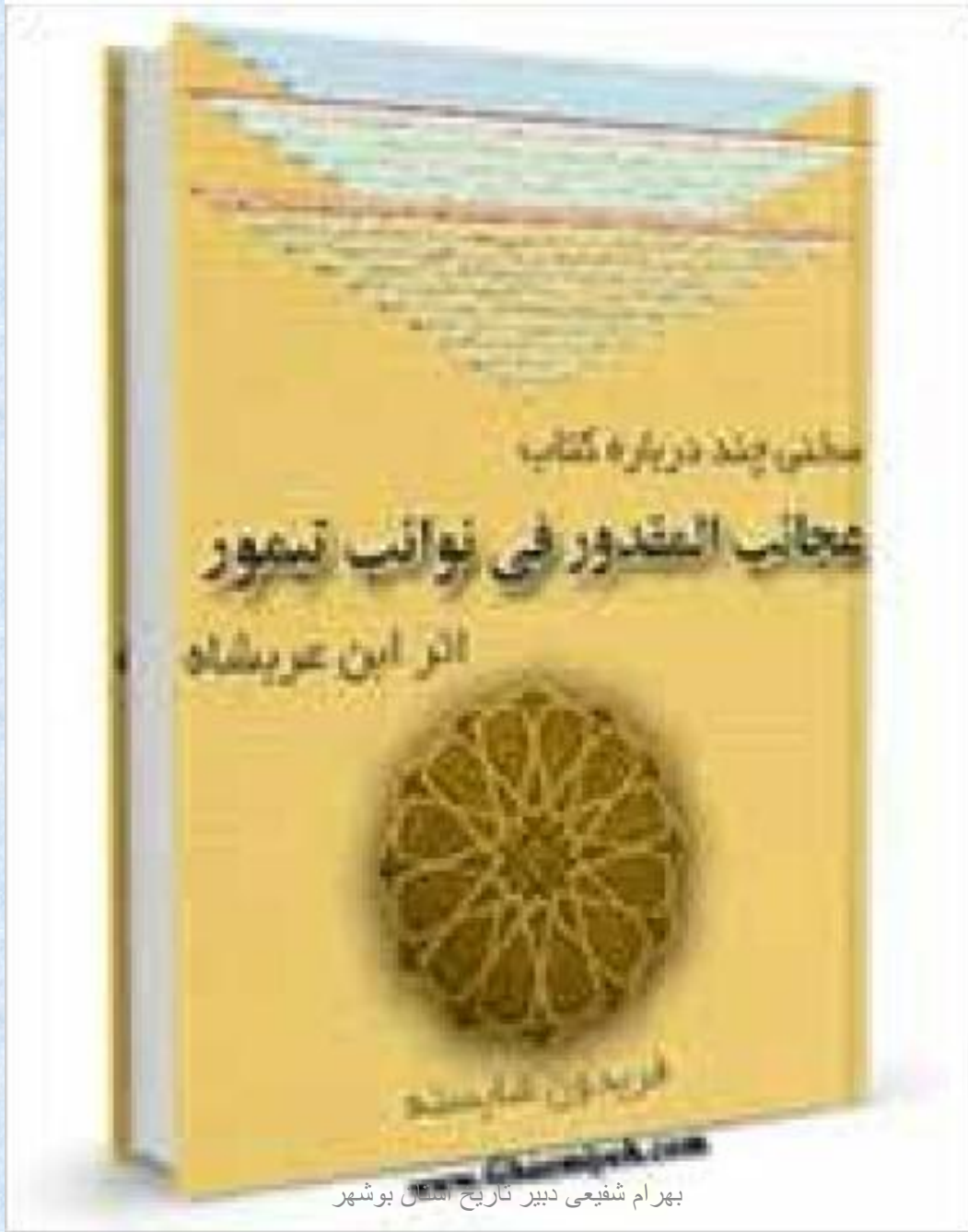

۴ - تک نگاری: این نوع تاریخ نگاری از دوره تیموری به بعد مرسوم شد. در این نوع تاریخ نگاری مؤلفان عموماً به اشاره سلطان تاریخ زندگی او را به صورت متمرکز و ویژه مورد توصیف و ثبت و ضبط قرار می‌دادند.

مشهورترین تک نگاری‌ها:

«عجائب المقدور فی نوائب تیمور» تألیف ابن عربشاه درباره تیمور و «فتوحات شاهی» از امینی هروی درباره شاه اسماعیل

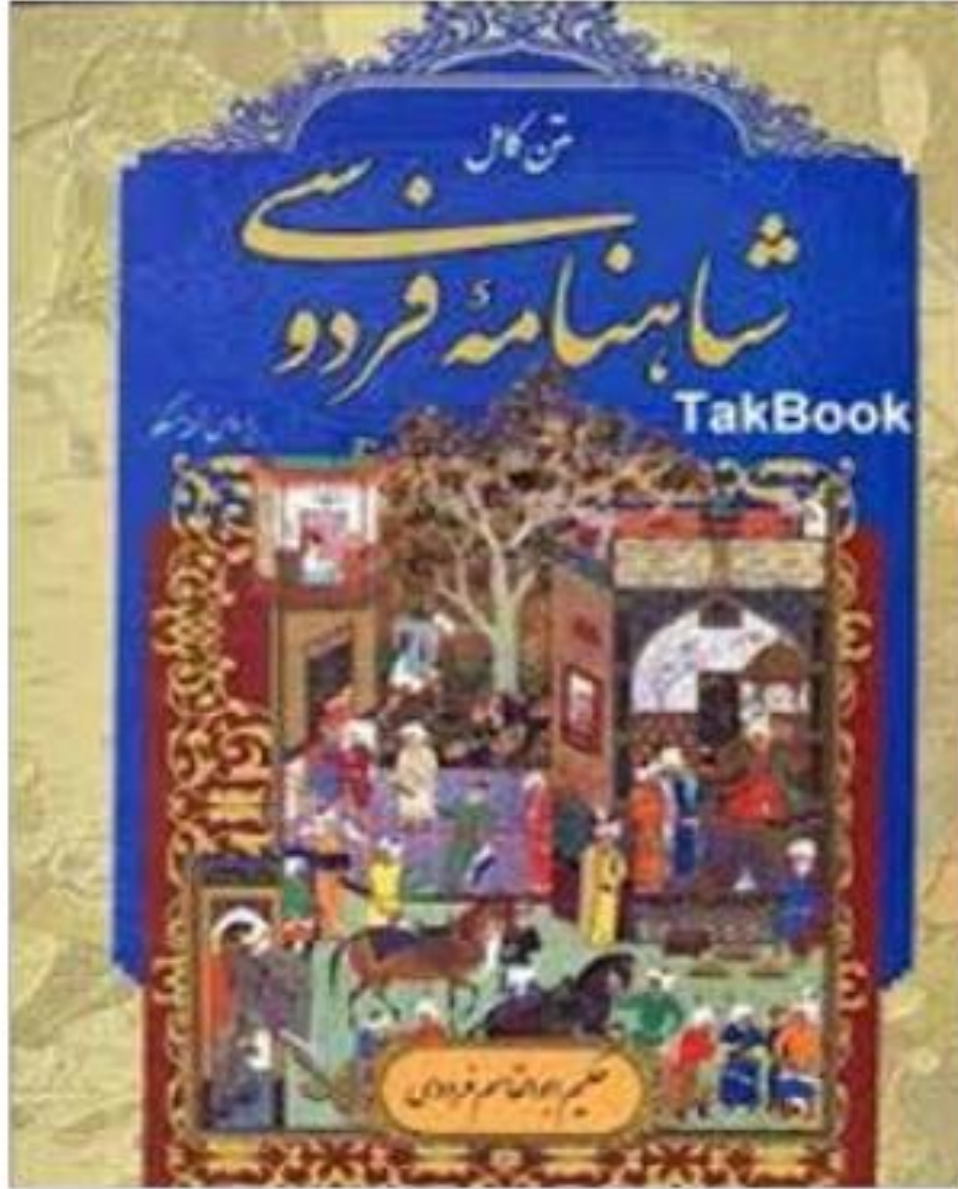

بہرام شفیع دبیئر تاریخ اسٹالن بوشہر

۵- تاریخ های منظوم: این سبک از تاریخ نگاری از دوره مغولان رایج شد. مورخان رویدادهای تاریخی را به نظم کشیده و به صورت متون منظم به صورت شعر تحریر و تألیف می کردند.

از نمونه های تاریخ منظوم:

کتاب «ظفرنامه» حمدالله مستوفی و «شاه اسماعیل نامه» قاسمی حسینی گنابادی درباره فتوحات مؤسس سلسله صفوی شاه اسماعیل . از برجسته ترین منظومه های حماسی و تاریخی، اثر گرانسنگ و بلند آوازه شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی

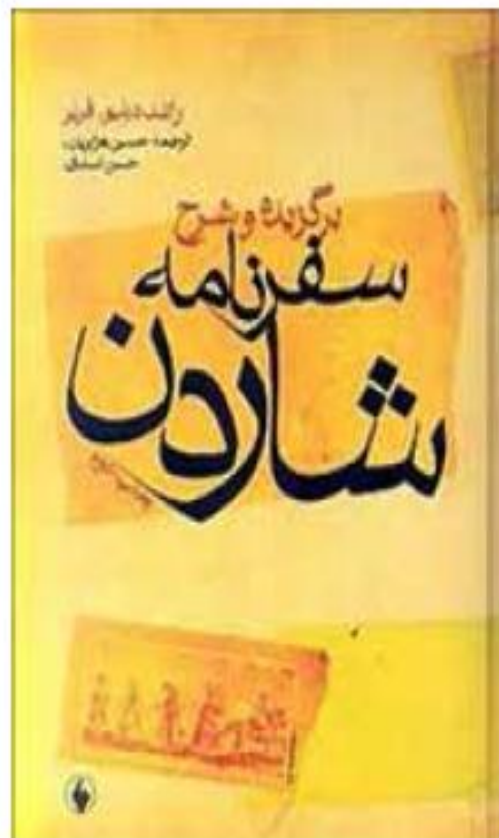

بهرام شفيعی دبیر تاریخ استان بوشهر

ب: سفرنامه ها: سفرنامه‌ها اطلاعات مفیدی از زندگی اجتماعی مردم ایران ارائه می‌کنند که در دیگر منابع کمتر دیده می‌شوند. بسیاری از جهان‌گردان گنجینه‌ای از اخبار و اطلاعات بسیار با ارزش از تاریخ اجتماعی و فرهنگی و جغرافیای تاریخی سرزمین‌هایی را که دیده‌اند از جمله ایران به صورت سفرنامه ارائه داده‌اند. **سفرنامه های افرادی مانند: ناصر خسرو در قرن پنجم هجری قمری، ابن بطوطه در قرن هشتم و شاردن و پیترودلاواله در عصر صفویه**

پ) نوشته های جغرافیایی: بررسی و مطالعه محیط جغرافیایی رویدادها، در پژوهش های تاریخی اهمیت زیادی دارد. نوشته های جغرافیایی اطلاعات بسیار با اهمیتی درباره آداب و رسوم، فرهنگ، نوع معیشت، آب و هوا، وضعیت اقتصادی، وضعیت نظامی، و راه ها، کالاها، قلعه ها، برج ها، بندرها، رودها و دریاها، پایتخت ها، ادیان و اعتقادات، نژاد و زبان و حدود و سرحدات و مرزهای سرزمین ها و حکومت های محلی ارائه می دهند.

برخی از این متون عبارت اند از: کتاب هایی با عنوان مشترک «المسالک والممالک» تألیف نویسندگان مختلف از جمله ابن خردادبه، «صورة الارض» ابن حوقل قرن چهارم، «حدود العالم من المشرق الی المغرب» از نویسنده ای ناشناس، «احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم» اثر مقدسی بشاری (۳۳۶-۳۸۰ ق)، و از همه معروف تر و مهم تر دایره المعارف جغرافیایی بزرگ «عجم البلدان» اثر یاقوت حموی (۶۲۶ ق).

خیابان چهارباغ اصفهان از آثار دوره صفوی

ت: ادبیات و متون ادبی: متون نظم و نثر ادبی،
گونه مهمی از منابع تاریخی محسوب می شوند.
زیرا رویدادهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی،
عقاید دینی، فلسفی رایج در هر عصری به صورت
طبیعی در شعر شاعران و نوشته های ادبی منشور
نویسندگان آن عصر انعکاس می یابند.

همچنین بسیاری از شاعران مانند **انوری**، **شاعر**
دوره سلجوقی در **قصیده نامه اهل خراسان**،
سعدی در **بوستان و گلستان** و **حافظ** در **دیوانش**،
به خوبی اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمان
خود را نقد کرده اند.

ث) سیاست نامه ها و اندرزنامه ه:

کتاب های سیاست نامه ای حاوی موضوعاتی درباره شیوه **کشورداری و مناسبات حکومت و مردم اند.** این آثار اطلاعات سودمندی در خصوص **چگونگی اداره کشور و تشکیلات و نهادهای اداری، اقتصادی، نظامی و فرهنگی** ارائه می دهند.

سیاست نامه خواجه نظام الملک توسی، وزیر مقتدر عصر سلجوقی، یکی از برجسته ترین این آثار محسوب می شود. اندرزنامه ها بیشتر به اخلاق کشورداری و مناسبات اخلاقی فرمانروا و مردم می پردازند. از نمونه های مشهور اندرزنامه ها، می توان به **قابوس نامه، نوشته عنصرالمعالی در قرن پنجم هجری** اشاره کرد.

ث) سیاست نامه ها و اندرزنامه ها:

کتاب های سیاست نامه ای حاوی موضوعاتی درباره شیوه **کشورداری و مناسبات حکومت و مردم اند.** این آثار اطلاعات سودمندی در خصوص **چگونگی اداره کشور و تشکیلات و نهادهای اداری، اقتصادی، نظامی و فرهنگی** ارائه می دهند.

سیاست نامه خواجه نظام الملک توسی، وزیر مقتدر عصر سلجوقی، یکی از برجسته ترین این آثار محسوب می شود. اندرزنامه ها بیشتر به اخلاق کشورداری و مناسبات اخلاقی فرمانروا و مردم می پردازند. از نمونه های مشهور اندرزنامه ها، می توان به **قابوس نامه، نوشته عنصرالمعالی در قرن پنجم هجری** اشاره کرد.

ث: سایر منابع نوشتاری: «طبقات»، «انساب» و فرهنگنامه‌های زندگینامه‌ای وجود دارند که حاوی اطلاعات مفید تاریخی اند، **مانند:** «الطبقات الکبری» از ابن سعد کاتب واقدی، «انساب الاشراف» اثر بلاذری، «تاریخ بغداد» از خطیب بغدادی و کتاب «عیو نالابناء فی طبقات الاطباء» اثر ابن ابی اصیبه (۶۰۰ ۶۶۸ ق). اسناد برجای مانده از دیوان‌های حکومتی سلسله‌ها نظیر فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، اسناد اقتصادی و فرهنگی و منشآت (نامه‌ها) نیز از منابع و مراجع مهم منابع تاریخی محسوب می‌شوند. متون تقویمی و گاه‌شماری، متون فلسفی و کلامی و فقهی و سایر تألیفات علمی نیز می‌توانند به منظور تبیین اوضاع علمی دوره‌های تاریخی مورد توجه و مطالعه مورخان قرار گیرند. نوشته‌های روی سکه‌ها اطلاعات مفیدی درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، مذهبی، اقتصادی و هنری سلسله‌های حکومتی و نام پادشاهان ارائه می‌دهند.

سکه‌های دوران شاه اسماعیل

سکه‌های دوران شاه سلطان حسین

پرسش‌های نمونه

۱ - منظور از منابع غیرنوشتاری چیست؟ شرح و توضیح دهید.

۲ - گونه‌های مهم کتاب‌های تاریخی که توسط مورخان نوشته شده‌اند را بررسی کنید.

۳ - چرا سفرنامه از منابع مهم تاریخ نگاری محسوب می‌شوند.

۴ - متون جغرافیایی چه نوع اطلاعاتی از گذشته ارائه می‌دهند.

۵ - از نظر شما از انواع گونه‌های منابع معرفی شده تاریخی کدام یک از اهمیت بیشتری برخوردارند؟ برای اثبات نظرتان چه استدلالی دارید؟